

Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики

Василь Кремень,

доктор філософських наук,
академік НАН України,
президент АПН України

Василь Ткаченко,

доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України,
радник Президії АПН України

*Жак Делор, голова Комісії ЮНЕСКО з питань освіти, зазначав: „Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тої чи іншої спільноти. Освіта має перейнятися цим питанням, оскільки більше, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і опинилася в самому центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості та різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб дати можливість усім без винятку виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що передбачає можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця мета є домінуючою” [1]. Саме тому Комісія ЮНЕСКО вважає, що вирішальна роль освіти у справі розвитку особистості впродовж усього її життя не є панацеєю, не є ключем для вирішення всіх проблем у світі, а всього лише одним із засобів, який, однак, більше, ніж інші, слугує гармонійному й сутнісному розвитку людини задля подолання злиднів, нерозуміння, гноблення і війн. Виходячи з цього, Комісія ЮНЕСКО виокремила чотири основні принципи освіти: **навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити.** Навчитися жити разом означає не лише розуміти самих себе, але й розвивати знання про інших, їх історію, традиції та спосіб мислення. Ці принципи особливо актуальні для сучасної України, над якою ширяє привид*

хаосу. Ми стали свідками суспільної втоми і збайдужіння, з одного боку, та наростання радикальної нетерпимості – з другого. За цих обставин маємо перейнятися, насамперед, проблемами освіти, того „соціального капіталу”, який би допоміг утвердити принципи демократії, особистісної самореалізації та виявлення талантів і творчого потенціалу різних спільнот. І тут перегляд засад освіти, в тому числі й історичних знань, під кутом світоглядних, етичних і культурних аспектів самоорганізації суспільства може дати шанс кожному зрозуміти іншого, а також увесь світ в його хаотичному русі до якоїсь єдності.

Про логіку і методологію

Нарощуванню історичних знань, як і іншим науковим сферам, притаманна певна логіка. ХІХ століття – час потужного формування національних держав – характеризувалося справжнім культом історії, що давало підстави визначити його як „століття істориків”. У процесі тодішнього осягнення історичного поступу найважливішим було уявлення про народ, самоорганізований у певний час на певній території „спільністю історичної долі” задля реалізації своїх інтересів. Припускалося, що хід історії містить у собі якусь вищу доцільність, яка „в остаточному підсумку” виправдовує всі жертви і кожному відплачує за заслугами. Тоді ж сформувалася і так звана класична модель історичного дослідження, породжена раціоналістичною культурою Відродження, позитивізму та класичної раціональності. Для неї був характерним об’єктивістський соціологічний стиль мислення, її предметом стала надіндивідуальна причинна (каузальна) історична реальність, а дослідницька стратегія в ідеалі спрямовувалася на встановлення причинно-наслідкових зв’язків, історичних закономірностей та реконструкції об’єктивної історичної реальності у вигляді системи емпіричного і теоретичного знання, вільного від оціночних суджень. Принципи класичної моделі історичного дослідження були реалізовані в таких заснованих на методології однолінійного прогресизму концепціях історії, як теорія суспільно-економічних формацій, теорія постіндустріального суспільства, стадіальна теорія цивілізацій, теорія модернізації.

На межі ХІХ і ХХ століть почала складатися так звана неklasична модель історичного дослідження. Прагнучи втекти від „кошмару історії”, який, по-суті, знімав питання про історичну відповідальність людини за все, що діється, ХХ століття висунуло ідею антропологізації історії. Історичний процес став розглядатися як прояв самореалізації свободи людини. Стверджувалося, що тканина історії утворюється креативними відповідями людини на безвихідні, з точки зору попереднього досвіду, ситуації. Саморозвиток і самоцінність людини проголошувалися мірилом прогресу як наскрізного смислу історії. Відтак неklasична модель склалася в руслі культури „благоговіння перед життям”, антипозитивізму

та неklasичної раціональності. В її межах сформувався оціночний (аксіологічний) стиль мислення, де предметом дослідження стала індивідуальна й унікальна історична реальність. У ХХ столітті в традиції неklasичної моделі історичного дослідження розвивались такі наукові напрями, як історія локальних цивілізацій, історія повсякденності, історія ментальностей, мікроісторія.

Паралельно з неklasичною моделлю на розвиток історичної науки ХХ століття чинив вплив і постмодернізм. Основою його пізнавальних претензій є уявлення про те, що світ історичного знання починає існувати лише в інтерпретаціях і лише завдяки їм. Прикметною рисою постмодернізму є пріоритет мови над досвідом. У постмодерністській парадигмі знання розглядається не як відображення історичної реальності, а як суб'єктивне відображення інтересів та стереотипів сприйняття самого дослідника. В цілому постмодерністська модель історичного пізнання, як на нашу думку, не може бути віднесена до сфери науки, оскільки відкидає будь-які атрибутивні ознаки наукового дослідження. Утверджуючи апологію дезінтеграції та локалізації, постмодернізм став свого роду „поминками” по дискурсу Просвітництва, антитезою інтеграції та глобалізації. Він, зрештою, став зазіханням на професію історика і соціальний статус самої історичної науки, зводячи її мало не до красного письменства.

Наприкінці ХХ століття стала формуватися нова – неокласична – модель історичного дослідження. Одна з причин її появи – глибокі потрясіння ХХ століття (чи не найкривавішого в історії людства), які підірвали основоположну тезу про смислову єдність історії. Глобальна екологічна криза продемонструвала сумнівність самої ідеології прогресу як смислу історії, заснованої на протиставленні природи і людської історії. Відтак стала проглядатися тенденція переходу від „всесвітньої історії” до „глобальної історії”. Остання закликає до розширеного розуміння історичної реальності і поєднання ідеї планетарної єдності людства з визнанням самотності локальних соціоприродних систем. Але поки цього не відбулося, то ідея історії все ще залишається одним із найбільш загадкових і суперечливих продуктів людського розуму.

Неокласична модель намагається заповнити цю лакуну. Вона формується в руслі неоглобалізму, в межах „нової світоцілісності”, постнеklasичної раціональності: в основу основ кладеться синтез пізнавальних практик, методологія нового універсалізму, а також теорії, що утверджують позитивний зв'язок між процесом глобалізації і культурним розмаїттям світу. Прихильники цієї моделі історичного дослідження піддають критиці насамперед постмодернізм, а разом з ним і всю попередню історіографію за методологічну односторонність. Особливо слід наголосити на тому, що формування неокласичної моделі історичного дослідження супроводжується переходом від „одномірних” інтерпретацій історії до „багатомірних” на основі синтезу позитивних пізнавальних настанов як класичної, так і неklasичної моделей історичного дослідження,

більше того – навіть з врахуванням всього того пізнавально цінного, що є і в постмодернізмі.

Так сталося, що розвиток історичного пізнання в XIX і XX століттях супроводжувався не поступовим нагромадженням наукових знань (кумулятивна теорія), не „зміною парадигм” (теорія наукових революцій), а пізнавальними проривами в межах описаних вище моделей історичного дослідження за умов збереження їх методологічного потенціалу [2]. Саме тому розвиток історичного пізнання супроводжувався гострою конкуренцією різних моделей історичного дослідження, коли часто доходило до вибуху полеміки та дослідницького ригоризму. Відлунням цього стала й дискусія між українськими істориками, започаткована Українським інститутом національної пам’яті [3].

На сьогодні, як на нас, ще не відбулася остаточна перемога якоїсь однієї моделі. Склалася лише ситуація своєрідного методологічного плюралізму, де різні моделі утворюють своєрідний конкурентний простір. І саме цей стан створює об’єктивні труднощі для віднайдення якогось консолідованого консенсусу хоча б групи провідних науковців для написання навчальних підручників. Сталося так, що історична наука перетворилася на „мультипарадигмальну дисципліну”, на дослідницьке поле дуже різних суджень та інтелектуальних „мовних ігор”, внаслідок чого історична реальність розчинилася у множинності теоретичних конструктів і концептів, змістових наповнень і метафоричних значень.

Звісно, констатація цього не означає чергового оплакування „гіркої долі України”, бо така ж ситуація спостерігається і у світовій історичній науці. Тим не менше, професійні історики якось знаходять вихід на шляхах методологічного синтезу різних дослідницьких практик. Хотілося б вірити, що й наші історики дійдуть таки якоїсь консолідованої думки щодо вітчизняної історії.

Про хаос і порядок

Коли звертаєшся до історичних творів, а особливо до сучасної історичної публіцистики, то чи не завжди натрапляєш на мотиви „суду над минулим”. Дослідники висловлюють жаль щодо того, що якісь історичні можливості не були своєчасно помічені сучасниками, були неправильно реалізовані, в результаті чого історичні події звершилися не так, як слід. А звідси й апеляція до якихось моральних чи етичних принципів, жаль, що було „не використано можливості” і „втрачено шляхи”, „не здійснено реформи” і „не вжито завчасно заходів”. Тут маємо, скоріше, літературно-моралістичний підхід до аналізу суспільних явищ, а не історичний. Адже завданням професійного історика є не моралізування, а з’ясування і пояснення того, чому так і не було використано ті чи інші можливості.

Особливо бентежать сюжети пошуку винного, наприклад, за період „Руїни”, визвольних змагань 1917 - 1920 років чи нинішньої кризи в країні. Іноді складається враження, що мало хто зважає на появу в 1970-

ті роки в сучасній методології досліджень такої галузі, як синергетика, що вивчає явища у складних і динамічних нелінійних системах у процесі їх самоорганізації. Саме за допомогою синергетики дослідники прагнуть подолати методологічні труднощі, які виникають при вивченні „крутих поворотів історії”. Синергетика як нове світобачення тісно пов’язана з уявленням про єдність світу, про спорідненість живого і неживого, природного і людського, вселенського і мікроскопічного. В її основі лежить ідея внутрішнього зв’язку „всього зі всім”, вона стирає грань між природою і суспільством, розглядаючи їх як складові одного генотипу – складної системи. В цьому розумінні синергетика сприяє подоланню „неповноцінності” дисциплінарного розчленування єдиного знання про світ і процеси самоорганізації в нім.

Концентруючи свою увагу переважно на політичних процесах й характеристиках дійових осіб, ми часто не беремо до уваги того, що атрибутом складної нелінійної системи є емерджентність, коли властивості системи в цілому не можна звести до властивостей її підсистем і елементів. У цьому плані синергетичний стиль мислення забороняє історикові виводити властивості суспільства як системи в цілому із специфічних властивостей її економічної, соціальної і політичної підсистем, а властивості надіндивідуальної історичної реальності – з властивостей індивідів чи особливостей їх локальної взаємодії. Тому часто наші жалі й розчарування щодо того, що на чолі якогось руху опинився, мовляв, не відповідний обставинам лідер (чи група лідерів не знайшла порозуміння), часто не враховують саме того, що існують обставини, за яких жоден лідер не може зарадити справі. Синергетика наголошує на тому, що еволюція суспільства – це ритмічний процес, в основі якого лежить період від нестійкого стану системи (хаосу) до відносно стійкого (порядку) і навпаки. Саме тому кризу і стабільність слід розглядати як природноісторичний стан суспільства, а „застій”, „спад” чи „піднесення” в історії не лише як наслідок чийось „прорахунків” чи „мудрого” керівництва, а і як прояв механізму самоорганізації соціальних систем в процесі їх еволюційного розвитку.

Складні системи – нелінійні. Їх особливістю є те, що при однакових нарощуваннях зовнішніх дій на систему вона може давати різну реакцію. Процес управління складними системами неоднозначний: малі зовнішні дії на систему можуть раптом спричинити великі наслідки і, навпаки, потужні дії можуть виявитися в управлінському плані нікчемними. Знання цього ефекту дає історикові можливість зрозуміти, чому, наприклад, багато реформ не давало бажаного результату, незважаючи на суттєві затрати, і, навпаки, незначні, здавалося б, події викликали підчас катастрофічні наслідки. Тоді зрозумілою стає і ситуація хаосу, або, в контексті історичної науки, „криза”, коли перестають нормально функціонувати як блок управління, так і суспільна свідомість. У стані хаосу в суспільстві виникають альтернативні ситуації, в межах яких

складаються різні вірогідні можливості для його подальшого розвитку. Суспільство досягає точки біфуркації, яка містить у собі цілий спектр вірогідних форм самоорганізації, котрі визначаються винятково внутрішніми властивостями суспільного середовища в цілому.

Однак у цьому „підвішеному” стані біфуркації навіть незначні зовнішні дії (ба й випадковості) можуть справити суттєвий вплив на „вибір” варіантів розвитку, бо „біфуркація – це стан системи, коли „траєкторія” її може кущитися і вибір нового русла еволюційного розвитку стає неоднозначним, коли спадковість, тобто залежність нинішнього, а відтак і майбутнього від минулого практично зникає – багато хто говорить, що в такій ситуації відбувається втрата системної пам’яті” [4]. Але і цей процес розсіювання енергії упорядкованого стану в енергію неупорядкованого процесу в синергетиці розглядається не як „зло” і фактор руйнування, а як важлива властивість самоорганізації, необхідна для виходу в „детермінований хаос” чи кризи, що є конструктивним началом для подальшого розвитку суспільства як складної системи.

Прикметна риса синергетики полягає в тому, що суспільні, зокрема — історичні знання широко запозичують результати досліджень інших наук – фізики, біології тощо. Сучасні дослідники порушують питання про уніфікацію наукового знання, про необхідність стирання межі між соціальними і природничими науками на зразок того, як стерлися межі між хімією й біологією, оскільки наше розуміння довкілля і самих себе визначається людською природою, що розвивається в постійній взаємодії генів і культури [5].

Зокрема, велика увага приділяється проблемі „довгих хвиль” в історії, її циклів і ритмів. У контексті „довгих хвиль” вчення про буття в історії двоскладове: початковими є людські цілі, мотиви, інтереси, цінності, які накладаються на об’єктивні (з власними циклами і ритмами) умови життєдіяльності. В силу цього історичні події багатопричинні: вони породжені і людським фактором, і об’єктивними залежностями. Фазові переходи в історії передбачають й історичну мінливість (розвиток), й історичну стійкість (збереження). Відтак йдеться про два типи фазових переходів: 1) соціальні мутації – фаза виділення громадянської енергії і насильних катастрофічних змін форм існування під прапором революцій; 2) фаза соціальних трансформацій шляхом ненасильницьких перетворень за рахунок оздоровлюючих акцій та різних реформ, що ведуть до урівноваження балансу сил в суспільстві. Відтак і революційні, й еволюційні фази в суспільному процесі є рівноправними, жодна фаза не заслуговує ні похвали, ні осуду, так само, як і персоналії, що їх уособлюють.

В сучасних дослідженнях проблема „довгих хвиль” (циклів і ритмів) в історії вписується в так звану „немарківську парадигму”, яку розглядають як основу однієї з наукових картин світу. У ХХ столітті під впливом, насамперед, фізики склалася наукова картина світу, основу якої складали „марківські процеси” - випадкові процеси без наслідків, для яких

подальша еволюція системи не залежить від її стану в минулому, бо все залежить лише від сучасної ситуації. Нині ж під впливом, насамперед, біології, уявлення про картину світу знайшло своє відображення в межах „немарківської парадигми”, що описує процеси, яким притаманна пам'ять. Так, в біологічних і соціальних явищах роль пам'яті досить велика, і саме вона безпосередньо впливає на вибір шляху розвитку. Що стосується історії, то це означає, що пам'ять про минуле (соціальна інформація, зафіксована в певних структурах) обумовлює не лише актуальний стан соціальної системи, але й картину її поведінки в майбутньому. Так що, як мовиться, наше майбутнє багато в чому в нашому минулому, принаймні такому, яке зафіксоване в соціальній пам'яті народу. Звідси – надзвичайна відповідальність історика за кожне сказане слово, за те, як репрезентоване наше минуле в дні сьогоденню.

В сучасних дослідженнях висловлюються судження про суспільство як про квазірівноважну систему, яка включає в себе величезну сукупність структурних ритмів, обумовлених зворотним характером зміни системи, що обумовлюється залежністю від минулого, від пам'яті. Саме тому вивчення минулого, спрямоване на встановлення в ньому різних ритмів (історичних циклів), дозволяє пояснити і передбачити актуальну й майбутню поведінку соціальних систем.

При цьому слід мати на увазі, що, з позицій „немарківської парадигми”, наступні фази історичних циклів не бувають точним повторенням попередніх і можуть дуже відрізнятись від того, що було. Але й чисто поступальний рух суспільства далекі не є найбільш вірогідним. Деякі дослідники, наприклад, навіть не виключають і сценарій поступового повернення від ліберально-демократичного суспільства сучасності до рабовласницького, але, зрозуміло, у видозміненій формі: якщо в стародавньому світі застосовувалися фізичні форми утримання рабів у покорі, то в майбутньому ефективною може виявитися безпосередня дія на свідомість задля маніпулювання людьми. Не впевнені, як буде з рабовласництвом, але поведінка нинішніх олігархів в Україні дуже вже нагадує поведінку козацької старшини XVII - XVIII століть, що, поряд з іншими факторами, призвело до перетворення Гетьманщини на низку губерній Російської імперії.

Розглядаючи суспільство як складну систему, синергетика, разом з тим, не ототожнює механізми природної та соціальної еволюції. Соціальна реальність є креативним світом з неповною інформацією та мінливими цінностями, тим світом, у якому майбутнє може бути представлене в багатьох варіантах. При цьому важлива роль належить культивованим у суспільстві соціальним цінностям, які є своєрідними духовними кодами життєдіяльності, котрі використовуються людьми для того, щоб утримати соціальну систему на певній лінії розвитку, обраній історією.

Про історичну істину

Баталії навколо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під гаслом „з'ясування історичної істини”. Постмодерністи, епатуючи академічне середовище й привертаючи до себе увагу громадськості, намагаються відобразити історичну реальність як суб'єктивну презентацію нашого сучасного й оголошують принцип історизму віджилим. Представники строгого класичного історизму, навпаки, наполягають на тому, що історична реальність є тим, що „відбувалося насправді”, а тому історик має нібито не виходити за рамки досліджуваної історії й інтерпретувати минуле в його власних критеріях. Неокласики, визнаючи незалежність минулого і повагу до нього, вважають, при цьому, що спроби говорити голосом минулого, як того вимагає класична наука, не витримують перевірки практикою історичного дослідження. І в їх аргументах є резон: нашому сучасникові вже не дано відчувати пульс конкретного моменту історії так, як відчували його люди того часу. На відміну від них, ми вже знаємо, що сталося по тому, і наша оцінка тої чи іншої події неминуче несе на собі відбиток цього знання. Так само з позиції сьогодення ми вже можемо судити й про передумови, що призвели до якогось конкретного результату, про які сучасники тих подій навіть і не підозрювали.

Відтак дослідник не може поставити себе в позицію повного відсторонення від сучасності й дотримуватися принципу „історії заради самої історії”. Практичне застосування історичних знань у навчальному процесі вимагає відповіді на запитання, які хвилюють наших сучасників і на які сподіваються отримати відповідь „тут і тепер”. Тому й дослідник історії серед величезного обсягу свідчень минулого з повним на те правом відбирає поле певних проблем і періодів, які, на його думку, є невідкладними та заслуговують на розгляд. А те, що ці актуальні для сьогодення історичні проблеми є найбільш вразливими для втручання з боку ідеологів і політиків, то це є лише спонукою для професійних істориків підвищити свою громадянську відповідальність за промовлене слово історичної правди.

Неокласики не відкидають принцип об'єктивізму, а лише претендують на нове розуміння історичної об'єктивності - як на відносини взаємного діалогу між дослідником-суб'єктом і досліджуваним предметом. Тобто, запорукою об'єктивності не може бути „нейтральність суб'єкта”, оскільки ще нікому не вдалося позбавитись від системи уявлень і цінностей власної свідомості. Саме тому історичне знання завжди несе в собі суб'єктивний відбиток епохи й індивідуальної культури дослідника. І навіть при підготовці підручника, який би мав містити якийсь згусток консолідованого знання для підростаючого покоління, на кожному тексті завжди залишиться відбиток авторського бачення. Це неминуче, і цьому нема ради. Разом з тим, перед автором підручника неминуче постає проблема чітко відрізнити минуле як те, що відбулося й змінило у певний спосіб світ, від минулого як фактора, присутнього в нашому сьогоденні

завдяки історичній пам'яті – своєрідного відбитка, що лишився в суспільній пам'яті після змін у світі. Ось саме це „сучасне минуле” й використовується для конструювання історичної перспективи і ретроспективи, тобто загальної картини історії.

Таким чином, в результаті діалогу між істориком і досліджуваною історичною реальністю формується історичний дискурс, у якому судження та висловлювання історика, з одного боку, та історична реальність – з іншого, взаємодіють. Саме в цьому дискурсі проблема „історичної істини” та наукової об'єктивності набуває етичного характеру, а „етичною сутністю” професії історика стає переконання в тому, що його страдницький труд донесе, зрештою, аутентичну інформацію про минулі часи, інформацію, яка не зводиться до його власних фантазій. Прагнення до об'єктивності й адекватності у зображенні минулого покладає велику відповідальність на професійного історика, на якого постійно чигає страх того, що спотворене тлумачення минулого може травмувати майбутнє – зробити його неістинним. Страх того, що істина минулого, яка буде втрачена в дні нинішньому, не зможе перейти в майбутнє, зберегтись для грядущих поколінь.

Сучасне трактування неокласиками принципу об'єктивізму через встановлення взаємного діалогу між істориком (суб'єктом) і досліджуваною історичною реальністю (об'єктом) дає можливість зрозуміти не лише те, чому в історичній науці постійно конкурують різні точки зору, але й чому кожне покоління „переписує історію”. Звинувачення з боку політичних пропагандистів у „переписуванні історії” безпідставні; вони ігнорують своєрідну особливість історичного пізнання. Погляд на події минулого з віддаленої історичної дистанції дозволяє нам побачити ті зв'язки, яких не можна було помітити з ближчої відстані, з'ясувати нові відносини між подіями. До того ж, зміна наших загальних уявлень про людину й суспільство спонукає нас по-іншому бачити й оцінювати значення тих чи інших фактів минулого, бачити в минулому те, чого не бачили наші попередники.

Так що „переписування історії” є нормальною практикою, яка відповідає вимогам кожного нового покоління вести діалог з минулим по-своєму, в термінах і поняттях, які є значущими саме для цього покоління: „При цьому від історика – кваліфікованого дослідника – не вимагається бути імперсональним шукачем істини, який не бере до уваги себе, свій характер, свою національність, стать тощо. Усвідомлення одного цього – уже революція. Прагнення до наукової нейтральності й об'єктивності не повинно набувати форми релігії, а отже й нового абсолютизму” [6]. Коли йдеться про підручник для школярів, то історик вдається часто до такої форми оповіді, як історичний наратив. За його допомогою дослідник прагне створити у свого читача ілюзію безпосередньої присутності, відтворюючи метафорою духовну атмосферу й розставляючи історичні декорації. Звісно, історичний наратив може бути і своєрідною розвагою завдяки

своїй здатності тримати читача в напрузі й викликати сильні емоції. Але наратив є важливим методом педагога, коли він викладає матеріал так, щоб учень ніби сам ставав учасником подій чи, принаймні, входив у роль активного спостерігача.

Звісно, у своєму дослідницькому процесі ніхто не може претендувати на формулювання „істини в останній інстанції”. Наука, яка відображає свій об’єкт, створюючи ідеальні понятійні системи, має власну логіку побудови. Ця логіка відрізняється від досліджуваних об’єктів, а це й визначає межі адекватності теоретичної моделі щодо свого об’єкта. Саме тому теоретичний плюралізм в сучасній історичній науці й обумовлюється тим, що різні теорії є різними інтерпретаціями доступних історичних фактів. Кожна з них є реконструкцією і поясненням під певним кутом зору якоїсь множини історичних фактів, і кожна з них може уявлятися супротивною іншим реконструкціям, а тому й не може претендувати на статус наукової істини за аналогією з математизованими природничими теоріями. Так що в цьому контексті історія є наукою, але іншим різновидом науки, ніж природничі чи точні науки. Її своєрідність полягає в тому, що лише вся сумарна сукупність різних реконструкцій, які, з одного боку, відтворюють щораз більш широкоформатну картину історичного минулого, а, з іншого боку, включають це минуле в контекст проблем і дискусій дня нинішнього – саме така сукупність може претендувати на статус історичної істини.

Про політизацію історії і суспільну пам'ять

Чи готові історики, в контексті наукової компетентності, **навчитися жити разом, набувати знань, працювати, жити** - тобто виступити в ролі представників науки, яка дає „об’єктивні” знання? Виявляється, що не все так просто. Хочемо ми того чи ні, але кожен історик-дослідник неминуче стає заручником сьогодення. Йдеться не лише про вплив суспільних інтересів чи пряме соціальне замовлення з боку держави – такого роду вплив завжди був, сумлінні дослідники завжди це визнавали. Йдеться про більш глибоке розуміння того, що сам образ минулого в історичній науці якогось автора чи однієї історичної школи не може бути „об’єктивним” у принципі. Будь-яка версія минулого може бути лише його наближеною „реконструкцією” в кращому випадку, в гіршому – довільною „конструкцією”, яка взагалі мало стосується „справжнього” минулого. За таких умов наші новітні описи минулого в тій чи іншій мірі стають заручниками соціального замовлення і владних відносин у суспільстві, а відтак і предметом маніпуляцій з боку сил, що ставлять за мету досягнення певних політичних результатів „сьогодні і тут”. Все це викликає стурбованість наукової громадськості, що позначилося, наприклад, на тематиці XIX конгресу історичних наук в Осло (2000 р.) „Використання історії, зловживання нею і відповідальність істориків”. Йшлося переважно не про те, що вироблена істориками продукція залежить від конкретних соціальних і політичних обставин (це неминуче), а про те, що історичні

знання часто використовуються різними політичними силами на шкоду суспільству, провокують війни, геноцид, доводять до міжнаціональних конфліктів.

Все це зовсім не означає, на нашу думку, що історична наука зайшла в глухий кут. Просто кожен дослідник має самостійно визначити своє місце в суспільному процесі та міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на виклики часу, керуючись як сьогоденними загальнонаціональними інтересами народу, невід'ємною частиною якого він є, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями і пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ. У цій ситуації вихід для дослідника може бути один: в основі нашого бачення майбутнього має постати неупереджене осягнення сучасного, яке породжує певні проблеми, та наукове проникнення в минуле. За цих умов наша увага спрямовуватиметься вже не лише на достовірність викладу того, що просто було і стало далеким від сьогодення, а навпаки – тоді саме нинішнє стане джерелом і метою історичного пошуку та усвідомлення його з точки зору дня нинішнього, а також наукового прогнозування перспектив.

На нашу думку, провідною етично-світоглядною засадою нинішнього дослідника має стати суспільна безпека України. Теперішня фінансова криза зруйнувала міф про глобальний ринок як саморегульований механізм. Міжнародну політичну систему регулювання тих же масштабів, що й світовий економічний порядок в період однополярного світу, так і не було створено. Навіть найбагатші країни, опинившись перед проблемою скорочення ресурсів, стали переглядати національні пріоритети і керуватися здебільш внутрішніми міркуваннями. Звісно, у світі відбуваються пошуки системи погоджених і спільних пріоритетів, але криза знову нагадала, що саме в національній та соціально відповідальній державі поки що люди вбачають захист і власного добробуту, і традиційної системи цінностей. Європа, на інтеграцію до якої ми орієнтуємося, все ще перебуває у підвищеному стані переходу від рамок національних держав до поки ще не створеного універсального політичного механізму. „Газова війна” початку 2009 року наочно продемонструвала, що „стара добра Європа” переймається, насамперед, власним добробутом, а економічні перспективи України викликають у неї неприхований скептицизм. Перспектива вступу до НАТО чи Європейського Союзу на найближчий час навряд чи має під собою якесь реальне підґрунтя.

Такі невиразні перспективи вносять певну тривогу в українське суспільство. І вони небезпідставні. Так, на думку З. Бжезінського, „якщо у світі домінуватиме велика фінансова криза, яка стане політично всепоглинаючою, і кожен буде приділяти увагу лише собі, тоді все може статися в регіонах, у яких перебувають голодні та сильні сусіди, що переслідують ностальгічні імперіалістичні ідеї”. Звісно, підписана у Вашингтоні в грудні 2008 року Хартія засвідчила підтримку Сполученими Штатами незалежності й територіальної цілісності України, а тому можна

сподіватися, що відносини Вашингтона і Москви розвиватимуться так, щоб гарантувати просування України до Заходу.

Однак і тут є ризики. Насторожує, наприклад, думка З. Бжезинського, що Україні могла б підійти роль такого собі приводного паса у процесі зближення Заходу і Росії: „Саме Україна, засвоюючи західноєвропейський спосіб життя, стане приводним пасом історичного процесу демократизації Росії” [7]. Тут, як на нашу думку, небезпека для України полягає в тому, що, за словами того ж З. Бжезинського, „політичної Європи не існує”, а „якщо „роман” Німеччини з Росією зайде надто далеко, то це може нанести шкоду європейській інтеграції”. Тобто Україні готується роль передаточного паса для ще невідрегульованого механізму самої Європи. Чим це загрожує, ми знаємо з історії часів Брестського миру, коли Україні вже довелося побувати між жорнами національних інтересів Німеччини і Росії.

Отже складність нового світу, що лише набуває контурів, вимагає від України зосередитися на собі, на проблемах дня сьогоднішнього, зважено підходити до свого історичного минулого і прагматично розглядати свої шанси на перспективу. Ми повинні навчитися діяти в межах реально досяжного, бути готовими до того, щоб досягати кінцевої мети поступово, з урахуванням усіх нюансів. Відчуття повної безпеки має йти від почуття соціального солідаризму, спільності історичної долі, власної спроможності відповідати за свою долю, від переконання, що шлях незалежності невід’ємний від здійснення персональних устремлінь. Тобто країна з населенням 46 мільйонів осіб повинна бути спроможною сама визначити свою позицію у світі. І робити це на демократичній основі.

Щоб стати дієвим суб’єктом європейської спільноти, ми маємо адекватно сприймати свою історію, своє місце і роль у європейському процесі. Нині в Європі поширюється започаткована ще в 1920-х роках М. Хальбваксом тенденція до вивчення „соціальної пам’яті”, тісно переплетеної з поняттям „історія” [8]. Під „соціальною пам’яттю” розуміють не просто суму якихось знань про минуле і спогадів окремих людей, а певний масовий культурний феномен, що розвивається під впливом сім’ї, школи, релігії, соціальної групи тощо через мовні структури, повсякденну життєву практику та громадські інституції. Тобто „соціальна пам’ять” є повсякденним соціальним дійством (перформансом), яке утверджує у житті певну систему суспільних цінностей, а також домовленостей щодо нашого минулого через таке соціальне дійство, як свята й відзначення пам’ятних дат, вшанування видатних особистостей, встановлення меморіалів тощо.

В цьому контексті історичні знання набувають просвітницького значення. Історики націлюють свою діяльність на формування колективної пам’яті суспільства, в якому живуть, а наукові пошуки обумовлюються прагненням колективного порозуміння щодо минулого. Прикладом може бути проект П. Нора „Місця пам’яті” - коли певні місцини і події, пам’ятники і речі, ритуали і символи стали складатися в сукупний матеріал

багатоманітної французької національної ідентичності, з якого нині конструюється колективна пам'ять у Франції, все, що створило французів. Головним завданням дослідження, що об'єднало чи не найвидатніших істориків Франції, став пошук відповіді на злободенні питання сучасного французького суспільства в контексті загроз глобалізму: „Що таке Франція?“, „Що означає бути французом?“, „Як змінювалися уявлення про Францію і французів у історичному часі?“.

Чи не актуальні ці проблеми і для України? Питання риторичне. Але, наприклад, для Росії – це вже питання практичного впровадження. Педагоги Московського державного університету ім. М. Ломоносова порушили питання про визначення ролі і місця Росії в ситуації глобалізму й полікультурності. Актуальною проблемою вважається самоідентифікація людей на певній території, в тому чи іншому ментальному осередку. Відтак Міністерство освіти Росії об'єднало групу дослідників у вигляді Центру з вивчення Росії. Ця група опрацювала проект нового предмету, який передбачається увести найближчим часом у всіх ВНЗ Росії, насамперед – негуманітарних. Цей курс під назвою „Росієзнавство“ складатиметься з чотирьох предметів: філософія Росії (не російська філософія, не історія російської філософії, а Росія про саму себе як культурний регіон); історіософія Росії, або основні проблеми історичного розвитку Росії; російська мова як культурний феномен; і, нарешті, художні типи і морально-психологічний комплекс російської літератури („хлестаковщина“, „базаровщина“, „репетилівщина“, „маніловщина“, „обломовщина“, „плюшкінство“, „шариковщина“, „достоевщина“, „тургенєвські дівчата“ тощо) [9].

Можна собі уявити, який би лемент піднявся в деяких наших ЗМІ щодо „насильницької українізації“, якби щось подібне було запроваджено у всіх негуманітарних ВНЗ України. А тим часом національна ідентичність виступає тут як свосвідна форма колективної оповіді, уявлення про себе та інших. Такою є наша доба, і кожен дослідник, пов'язаний з формуванням „соціальної пам'яті“, не вільний від викликів часу.

Про історизацію політики

Баталії, які розгорнулися в Україні навколо тих чи інших подій історичного минулого, а також гострота, з якою вони відбуваються, наводить на сумні роздуми. Що відшукують люди в історичному минулому? Та й, власне, на які питання може дати відповідь наша історія? Очевидно, лише на ті, які ми поставимо – яке запитання, така й відповідь. На біду, наше конфліктне сьогодення формулює такий же конфліктний соціальний запит. Чого ж дивуватися, коли відповідь теж отримуємо конфліктну, і вона розпалює нові конфлікти? Прикро спостерігати, коли деякі політичні сили намагаються ототожнювати себе лише з минулими перемогами й досягненнями, а своїм політичним супротивникам приписати всі невдачі і темні сторінки історії. Мало хто дає собі звіт, що таким

шляхом ми до національної консолідації ніколи не дійдемо, оскільки національна ідентичність формується лише під гаслом: „У минулому спільна слава й спільне каяття за поразки, а в майбутньому – спільний для всіх проект”. Ось у цьому й розгадка. Оскільки ж жодна політична сила так і не продемонструвала свою здатність висунути привабливий для всієї України проект розбудови соціально відповідальної держави, не засвідчила свою здатність до втілення такого проекту, то ідеологічні баталії переносяться в площину трактування минулого. У підсумку втрачається ґрунт для національного примирення, національної консолідації.

Тут малою втіхою є те, що не ми одні в цім світі з подібним конфліктним мисленням. Не встигла Європа в тій чи іншій мірі згладити питання, які оберталися навколо „німецької осі” і розпалювання Першої і Другої світової війни, як нові країни, що увійшли до Євросоюзу, внесли з собою конфліктну проблематику, пов’язану із соціальною пам’яттю про комуністичне минуле: входячи до Європи, вони вносять з собою і своїх мертвих. У Польщі, наприклад, праві політичні сили почали говорити про „історичну політику”, натякаючи, що ліві є „співучасниками злочинів минулого”. Ліві, зі свого боку, виступають проти „привласнення національної історії” правими силами. Це бентежить громадськість „старої Європи”, яка вже тривалий час пропонує здійснювати курс на мирне співіснування колишніх ворогів. Прагнучи миру і громадського консенсусу, європейські політики аж ніяк не закликають фальшувати історію – вони просто відкладають спогади про спірні конфлікти минулого на одне чи два покоління. Інтегруючи пам’ять історичного політичного минулого в рутинні канони демократії, вони дієво обмежують ризик повернення насилля в практику сьогодення. Часто до такої тактичної лінії вдаються і в Китаї, заявляючи, що те чи інше питання „буде розглядатися не в цьому столітті”.

В Україні ж часто деякі представники історичної науки беруть на себе не багато й не мало – виступають у ролі „Великого інквізитора”, який береться ідентифікувати жертв і гонителів, переможців і переможених, героїв і лиходіїв. У цій ревізійній лінії у сфері історичної науки особливе місце посідає так звана архівна революція, яка нібито й покликана розширити доступність архівних фондів, але не враховує ні стан політичної та дослідницької культури в суспільстві, ні прагнення використати конфліктне минуле у розпалюванні ворожнечі до політичних супротивників заради короткотермінових дивідендів на наступних виборах. Що буде далі з суспільною пам’яттю, як це віді́ється на подальшій психологічній атмосфері в суспільстві, їх не цікавить. І це турбує „стару Європу”.

Так, директор французького національного центру наукових досліджень Ж. Мінк висловив стурбованість щодо того, що в жодній з посткомуністичних країн і досі немає консенсусу стосовно закриття „файлу” комуністичного минулого. А це створює „ціле поле для діяльності багатьох вільних стрільців партійної історизації – втручатися в особисту

долю людей. Історія як наука перебуває у небезпеці бути перетвореною лише на помічника обвинувачувача. Засоби масової інформації раді бачити, як історики перебирають на себе цю роль: їм подобається, як судді-історики дістають файли і обвинувачують перед їхніми камерами замість того, щоб інтерпретувати контекст і складність минулого. І вони радіють, коли хтось повторює їхні ж запитання: „Хто віддав наказ?“, „Хто ратифікував?“, „Чому злочинців не покарано?“, ігноруючи звичну обачність. Доки в Європі не зрозуміють, що пам'яттеві ігри на Сході Європи мають специфічний зміст, пов'язаний з Другою світовою війною та „советизацією“, в історії європейців не буде „європеїзації“ [10].

Так думають у „старій Європі“. Німці, наприклад, які у свій час організували спеціальну службу з розсекречення архівів, підійшли до проблеми прагматично. Керівник служби Й. Гаук заявив, що „лише 20 % німців залишили досвід комуністичної диктатури позаду. Більшість німців переконані, що ми не повинні забувати про безодню цивілізації нацистського періоду. Але такого консенсусу не повинно бути для комуністичної диктатури“. Тобто не можна культивувати однакове ставлення до нацистів і до комуністів. Тут логіка така: хоч 80 % східних німців несуть на собі відбиток мислення комуністичних часів, але інших східних німців в ФРН немає, і слід жити і працювати з тими людьми, які дісталися від комуністичного минулого. Інші посткомуністичні європейські країни підійшли до проблеми розсекречення архівів по-своєму. Так, Словаччина, Естонія, Латвія, Румунія і Болгарія дозволили абсолютно вільний доступ до архівів, інші дозволили доступ лише для жертв режиму, дослідників, журналістів і суддів. В Україні, за словами директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича, після розсекречення архівних документів „цією справою будуть займатися науковці. Але я не виключаю, що це може стати об'єктом розслідування й для правоохоронних органів, які будуть робити юридичні висновки щодо відповідальності тієї чи іншої особи перед законом“ [11].

З огляду на політизацію історії та історизацію політики в Україні, важко сказати, до яких результатів призведуть такі заходи. В горні сучасного політичного протистояння та ще за низького рівня політкоректності може виплавитися продукт, на який ми і не сподівалися, і який, скоріш за все, не сприятиме зміцненню національного консенсусу за умов політичного протистояння, бо те, що відбувається у „постпомаранчевий період“, важко назвати політичною боротьбою. За цих умов огульне відкидання радянського періоду в історії України як суцільного „антиукраїнського проекту“ не сприймається в суспільстві і не сприяє національній консолідації, а відтак і „європеїзації“ України, як про це говорив Ж. Мінк.

На жаль, у нашому політикумі мало хто думає про майбутні покоління, більшість – про очікувані вибори. Зрештою, багато залежатиме від самих дослідників, оскільки архівний матеріал – це ще не історія, а лише

будівельний матеріал історичної науки. Посилання на те, що об'єктивна оцінка минулого залежить від того, скільки свободи слова дано історикові, безумовно містить значну частку істини. Але не варто забувати, що нова свобода висловлювань про минуле диктується й новим сьогоденням, а воно приносить з собою не лише нову свободу, але й відносини нової залежності. І оскільки від цієї залежності „вільному” історичному нікуди не подітися, то слід зважати й на такий фактор, як відповідальність за мовлене слово. Якими б вільними ми не були в трактуванні об'єктів нашого минулого, але не маємо права забувати, що в наших інтерпретаціях ці об'єкти стають явищем сьогодення, зокрема й нашої національної ідентичності, її духовної репрезентації в нашому сучасному.

І коли нам заперечують, що буцімто істина завжди конкретна, то маємо давати собі звіт у тому, що історична істина є лише істиною конкретного моменту нашого існування, що вона завтра може бути спростована, бо абсолютної історичної істини немає і бути не може. Як не може бути абсолютної тотожності понять „реальність” і „знання реальності”, так і кожна подія минулого відображається по-різному в дзеркалі різних історій. Це призводить до плюралізму історичних суджень і теорій, що само по собі не виключає дії принципу раціоналізму в науковій історії. Власне, за своєю структурою і логікою наше знання про минуле не настільки вже й відрізняється від нашого знання про сучасне. Як і наше сучасне, так і наше минуле завжди залишається для нас відкритими й незакінченими, а часом і непередбачуваними. Тим більше, коли йдеться про наше майбутнє.

Виклики часу вже вкотре порушують питання про опрацювання української національної ідеї як визначального чинника інтеграції українського суспільства, її пропаганди через освітньо-виховну та інформаційну сферу. На всіх етапах розвитку українська національна ідея була і залишається сукупністю теоретичних уявлень, політичних і культурних настановлень та зрозумілих широким верствам патріотичних гасел, спрямованих на вирішення кардинальних проблем самоствердження, поступального розвитку і розквіту української нації як самостійного і самобутнього суб'єкта європейського і світового історичного, суспільно-політичного й культурного процесу, утвердження і якнайповніше та гармонійне задоволення соціально-економічних, політичних і духовно-культурних інтересів народу України.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України національна ідея набуває форми суспільного проекту загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності і проблеми, а також про загальнонаціональні інтереси й цілі та способи їх досягнення. І тут історична наука має сказати своє слово.

Про „істину” і „правду” шкільних підручників

Сьогодні не так в наукових виданнях, як у ЗМІ спостерігається

справжнє „штурмове попередження”. Звідусіль лунають застереження про неминуче лихо – деформовану свідомість підростаючого покоління у зв’язку з неправильним викладанням історії у школі та неправильною методологією написання шкільних посібників. Але, як на нас, у цій ситуації, очевидно, було б зовсім непорядно покладати провину на вчителів чи авторів підручників, яким просто не під силу методами дидактики нівелювати кризові настрої в середовищі дітей і підлітків, оскільки у світогляд дитини вторгається обтяжене проблемами наше щоденне життя. Тут знову хочеться апелювати до авторитету Ж. Делора: „Від педагога багато вимагають, іноді навіть надто багато, від нього вимагають виправити вади інших установ, які теж опікуються питаннями освіти і професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, тоді як зовнішній світ все більше проникає в школу, зокрема й через засоби інформації та комунікації” [1].

Як засвідчили соціологічні дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, проведені влітку 2007 року методом контентаналізу вільного твору на тему „В якій країні я живу”, діти на загал у нас налаштовані патріотично. Однак коли заходило про українську політику, то відразу давався ознаки брак оптимізму. Висновок дослідників: діти „переговорані” політикою, їхня психіка відкидає недоладний світ, у якому політизація переходить всі раціональні межі.

Звісно, це не знімає відповідальності з авторів шкільних підручників за якість виготовленого ними навчального продукту. Однак, з іншого боку, автор навчального посібника чи підручника сам стає заручником ситуації, яка склалася в царині історичних досліджень, насамперед у площині методології. Відтак, щоб дискусія навколо шкільного підручника набула фундаментального характеру, слід акцентувати увагу на методології. Бо перенесення уваги на якісь часткові випадки позбавляє діалог сутнісної основи і переводить його в площину часткових прикладів, яких в історії можна набрати безліч і які самі по собі нічого і не стверджують, і не заперечують.

Як відомо, криза методології у вітчизняній історичній науці виявила себе ще у 1970-ті роки, коли стала визрівати думка, що історична наука, перетворившись на ілюстративний матеріал історичного матеріалізму, не виходить на необхідний рівень теоретичних узагальнень, а сам методологічний потенціал „марксистсько-ленінського розуміння історії” вже не міг претендувати на теорію, яка пояснює „всім і все”. Разом з тим, відмова марксистів у теоретичній універсальності не призвела автоматично до появи нової методології. Більше того, методологічна ситуація в сучасній історичній науці характеризується фрагментарністю й розірваністю. Конкурує безліч пізнавальних парадигм, що, можливо, й виведе колись академічну науку на нові дослідницькі набуток, але для шкільного підручника історії створює суттєвий дискомфорт. Не беремося говорити про європейську науку в цілому, але, як на нас, то у

вітчизняних дослідженнях ми навряд чи досягли стану методологічного плюралізму. Скоріше можна говорити про відхід від „методологічного монізму” до стану „плюралістично дискретного монізму”, який набув форми інтелектуального сепаратизму окремих авторів чи груп авторів з досить розмитими світоглядними засадами.

З одного боку, в історичній науці досить сильні позиції все ще посідають представники моністичної інтерпретації історичної реальності, які визнають можливість отримання історичного знання, яке б повністю відповідало досліджуваній історичній реальності і забезпечувало б тим самим однозначність змісту „об’єктивно істинного знання”. Це породжує в наукових колективах впевненість у можливості побудови такої єдино правильної історичної теорії, аргументи якої були б остаточними і безспірними. При моністичній інтерпретації історії її можливості абсолютизуються, тоді як всі інші способи інтерпретації вважаються обмеженими й неправдивими. Не впадаючи в полеміку, вважаємо за можливе визнати, що за допомогою моністичних інтерпретацій історії було досягнуто значних успіхів в історичнім пізнанні.

З іншого боку, прихильники плюралістичної інтерпретації історії (їх позиції у вітчизняній науці ще не досить вагомо представлені, хоча іноді й епатажно задекларовані) сповідують принцип, що історія може мислитись у численних варіантах. При цьому дослідник має право легко переходити від одного типу інтерпретації до іншого, змінюючи методологічні позиції в залежності від специфіки сфери, котра досліджується. Принцип плюралістичної інтерпретації відштовхується від концепції „багат шаровості соціальної реальності” та „багатолінійності соціального розвитку”. Багат шаровість пов’язана з тим, що кожний новий стан суспільства зберігає в собі так чи інакше попередній свій стан із специфічними інтересами, ціннісними настановами й рядами символів. Оскільки соціальна реальність навантажена дуже різними смислами, то й суб’єкт у своїй діяльності апелює до різних смислів та наповнює дійсність як своїм розумінням лінії розвитку суспільства, так і своїми діями. Відтак знаходить своє втілення багатомірність історичного процесу як комплексного, що відображає багат шаровість всіх існуючих людських суспільств і множинність локальних та універсальних, постійних і перехідних факторів, що впливають на них.

Щоправда, тут є і своєрідна пастка: при різноманітності русел і факторів, з яких складається історичний процес, можна легко виокремити одне з цих русел чи гіпертрофувати його роль, ігноруючи інші. Так уже сталося з „народницьким”, „класовим”, „державницьким” та „національно-визвольним під проводом ОУН-УПА” факторами, так може статися й з „територіальним”, „етнічним” і „конфесійним” факторами. Тут, як нині жартують, світосприймання „залежить від дози”.

Тим не менше, проблема вибору методологічного інструментарію залишається, оскільки жодна, навіть найпередовіша теорія не здатна охопити собою і пояснити увесь багатогранний історичний досвід людей.

Василь Кремень, Василь Ткаченко

Крім того, вибір теоретичних засад залежить від позиції самих дослідників, і тут ніхто не може заперечити право авторів підручників на вибір однієї чи комплексу теорій, які виявляться здатними надати реальну допомогу у вирішенні конкретної наукової проблеми.

Однак і тут є пастка. Сучасна історична наука стала своєрідним „ярмарком ідей” і перетворилася на мультипарадигмальну наукову дисципліну з множинністю конкуруючих парадигм історичного дослідження. Це перетворює історичне пізнання на поле різних думок і „мовних ігор”, в результаті чого історична реальність розчиняється в множинності теоретичних конструктів і ціннісних концептів, смислових і метафоричних значень. Знову ж таки, те, що може бути продуктивним для академічної науки, стає сумнівним при написанні підручника для школярів, оскільки розмитість категорії істини в очах дитини ставить під сумнів сам професійний статус історії як навчального предмету і, головне, сумнівним стає питання соціальної значимості вітчизняної історії. Отже підручник, судячи з усього, має представити згусток всієї сукупності реконструкції історичного минулого, причому такий згусток, який би вводив минуле в контекст дискусій сьогодення. Лише тоді він може становити якийсь консолідований масив знань, який би більш чи менш адекватно віддзеркалював різні сторони історичного минулого.

Відтак, в історичній науці актуалізується проблема істини. Вона ускладнюється тим, що поняття наукової „істини” має кореспондуватися з поняттям „правди”, яке побутує в буденній суспільній пам’яті народу і яке апелює до розуміння суспільної справедливості, до уявлень про можливі і бажані тенденції подальшого розвитку суспільства. Жодна інша „правда” не може спонукати людей до активної життєвої позиції, тим більше дітей з їх максималізмом. Проблема тут в тому, що у „істини” і „правди” різна онтологічна основа – „істина” апелює до об’єктивної дійсності, а „правда” – до світу суспільних відносин, який твориться самими людьми. У зв’язку з цим „правда” завжди емоційно забарвлена, вона поєднує як пізнавальний, так і оціночний аспекти і компенсує своєю емоційною привабливістю відносність обґрунтування „істини” в процесі пізнання. Тим більше, що істинність історії відтворити практично неможливо. І не лише в силу її складності та багатоманітності, але й з причини її незавершеності та відкритості до майбутнього. А молода людина схильна до пізнання „абсолютної правди”, яка б стала дороговказом у її житті.

Отож при написанні підручника історії доводиться виходити з двох джерел інформації. По-перше, це так звані емпіричні джерела інформації (історичні джерела), а з іншого – так звані „позаджерельні знання”, коли йдеться про комплекс теоретичних знань і систему соціонормативних цінностей, які відповідають світогляду історика. Зазначена система цінностей і є своєрідною „призмою”, крізь яку історик розглядає як емпіричну джерельну інформацію, так і предмет свого дослідження в цілому. Саме навколо цих „призм” і формуються наукові школи, для яких характерні: 1) пізнавальний інтерес до певної тематики історичного

дослідження; 2) загальні принципи постановки й вирішення дослідницьких завдань; 3) спільність теоретичних уявлень.

Отже коли ми висуваємо претензії до тих, хто виховує наших дітей, то, разом з тим, слід ставити запитання і в іншій площині: а хто виховує наших вихователів? І відповідаємо: саме життя з усіма його успіхами, проблемами і недолугостями, те життя, де учитель відчуває себе соціально незахищеним, де йому й самому важко відповідати тій системі соціонормативних цінностей, яку він сповідує, бо життя часто-густо задає йому зовсім інші параметри поведінки. Так що наша школа – з її вчителями й підручниками – відповідають тому рівню життя, яким ми живемо. І немає іншої ради, як усім спільно і всебічно удосконалювати саме життя.

Література:

1. **Делор Ж.** Образование: необходимая утопия // <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/inf1.htm>

2. Див.: **Лубский А. В.** Альтернативные модели исторического исследования. – М., Изд-во „Социально-гуманитарные исследования”. – 2005. – 353 с.

3. Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К., Вид-во імені Олени Теліги, – 2008. – 128 с.; **Мицик Ю.** Нове чи призабуте старе? // „Дзеркало тижня”. – №4. – 7 лютого 2009; **Яковенко Н.** Лікнеп для професора // „Дзеркало тижня”. – №8. – 7 березня 2009. – С. 14.

4. **Моисеев Н. Н.** Проблема возникновения системных свойств // Вопросы философии. – 1992. – №11. – С. 30.

5. **Уилсон Э.** Возобновляя поиски, начатые Просвещением // Интеллектуальный форум / 2001 год / 5 выпуск // if.russ.ru/2001/5/20010626_gross.html

6. **Бордюгов Г. А.** Вместо заключения. Каждое поколение пишет свою историю // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. – С. 432.

7. **Бжезинський З.** Україна стане приводним пасом історичного процесу демократизації Росії // „День”, №30, 21 лютого 2009 р. – С. 3.

8. Див.: **Хальбвакс М.** Социальные рамки памяти. – М., „Новое издательство”. – 2007. – 348 с.

9. **Князева М.** Россияведение – еще один вузовский предмет или средство формирования культурной идентичности? // http://www.tolerance.ru/biblio/dzyalosh-1/multi/1_knyzeva.html

10. **Мінк Ж.** Переосмислення парадигм соціальної пам'яті // „День”, №221, 4 грудня 2008 р. – С. 6.

11. **В'ятрович В.** Доступ до історії // „День”, №20, 7 лютого 2009. — С. 4.